

Nijolė Tuomienė

KALBA IR TAPATYBĖ PIETRYČIŲ LIETUVOS IR BALTARUSIJOS PARIBIUOSE (XX A. II PUSĖ – XXI A. PRADŽIA). 1 DALIS

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2023, 259 p.

DOI <https://doi.org/10.35321/e-pub.68.paribio-kalbos-tapatybe>

ISBN-978-609-411-357-4

JANINA ŠVAMBARYTĖ-VALUŽIENĖ

El. paštas: janina.valuziene@gmail.com

ORCID ID: –

Mokslinių tyrimų kryptys: dialektologija, lietuvių kalbos tarmių leksikografija ir leksikologija, tarminės raiškos rašytiniuose šaltiniuose analizė, sociolingvistika.

<https://doi.org/10.35321/all92-13>

Knyga apie kelias kalbas vartojančių žmonių tapatybės vingius

Nijolės Tuomienės atliktas kalbos ir tapatybės tyrimas yra apie tai, kaip įskiepytas antivertybinis požiūris į kalbą formuoja pažeidžiamą asmenybę; kaip tas pažeistas žmogus, sėsliai gyvendamas savo kaime, virtualiai „kilnojamasis“ iš valstybės į valstybę, t. y. ne kartą okupuojamas savojoje, kaip kartų kartos jaučia / išgyvena tuos destruktivius veiksmus; kaip egzistencinis laikas, turintis / turėjęs savo saugyklą – kalbą, kūrė / naikina kalbėtojo savivertę; kaip galų gale traumota ir marinuojama kalba miršta ir kaip neišvengiamai jos vietą užima kita ar net kelios kitos kalbos.

Savo dėmesį autorė, kaip pažymėta ir knygos pavadinime, yra sutelkusi į XX a. II pusę – XXI a. pradžią. Pagrindinių problemų traktavimas Nijolės Tuomienės atliktus tyrimus labiausiai sieja su Halinos Turskos (1995 [1939]) ir Valerijaus Čekmono (2017)

Copyright © 2025 Janina Švambarytė-Valužienė. Published by the [Institute of the Lithuanian Language](#). This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited. // Išleido Lietuvių kalbos institutas. Šis straipsnis yra atviros prieigos, platinamas pagal „Creative Commons“ priskyrimo licencijos sąlygas, leidžiančias neribotai naudoti, platinti ir atkurti turinį bet kokioje laikmenoje, nurodant autorių ir šaltinį.

Received: / Gauta: 2024-11-28. **Accepted: / Priimta:** 2025-01-21.

koncepcija, daug atgarsių galima įžvelgti lyginant su Petro Gaučo, Vaclovo Miliaus, Aloyzo Vidugirio, Tamaros Sudnik, Kazimiero Garšvos, Laimos Grumadienės, Irenos Adomavičiūtės ir kitų baltų ir slavų paribio tyrėjų darbais. Kitaip sakant, Nijolė Tuomienė neabejotinai priskirtina Halinos Turskos koncepcijos vystytojų kryptčiai.

Monografija atskleidžia sudėtingą dabartinę kalbinę situaciją pietrytiniame Lietuvos pakraštyje ir šiaurvakarinėje Baltarusijoje (Varanavo r.). Būtent pastarosios teritorijos istorija labiau nei bet kurios kitos atskleidžia lietuvių, per vienos ar dviejų kartų gyvenimą patekusių net į kelias okupacijas ir likusių kitataučių gyventojų apsuptyje, gebėjimą prisitaikyti, kad išgyventų. Tos patirties įspaudas perduodamas iš kartos į kartą iki šiol.

Todėl manau, kad Tuomienės mokslo darbui tiktų paantraštė – *Likimų monografija*, atsiradusi vasaromis išvaikščiojus dažniausiai jau tik buvusias lietuviškas Baltarusijos salas ir gretimus pietryčių Lietuvos paribio punktus, įrašius ir atidžiai išklausius daugiau nei 160 valandų kalbinių garso įrašų, susipažinus su respondentų sociolingvistinėmis anketomis¹ ir apžvelgus įvairiakalbę mokslinę literatūrą. Plati tiriamoji medžiaga, surinkta iš 21 *Lietuvių kalbos atlaso* (toliau – LKA) punktų, apima per 70 metų laikotarpį (XX a. II-oji pusė – XXI a. 2-asis dešimtmetis), tačiau pagrindinis dėmesys telkiamas į mūsų ar beveik mūsų dienas.

Istoriškai XX a. Lietuva – perbraižytų sienų valstybė: dalis jos teritorijos atiteko Baltarusijai, praėjo kelios okupacijos (1920–1939 m. lenkų, po II-ojo pasaulinio karo – sovietų). Susiformavusi ir ilgai diegta „buvusios tėvynės Lenkijos pakraščių“ ideologija, „per pastaruosius trisdešimt metų perėjusi į atvirą lenkiškumo diegimą“, pietryčių Lietuvos pakraščių gyventojus izoliavo nuo lietuvių visuomenės (p. 7). Baltarusijos lietuviškos salos nuo lietuvių tarmių ir baltarusių tarmės (*poprostu*) dvikalbystės turėjo pereiti prie valstybine tapusios rusų kalbos. Kaip pietryčių Lietuvoje (dabartinė Šalčininkų rajono savivaldybė) ir šiaurės vakarų Baltarusijoje (dabartinis Varanavo rajonas) nuo XX a. pradžios pamažu ir kryptingai buvo naikinamos / išnyko pietų ir rytų aukštaičiams priskiriamos vietinės lietuvių šnektos, autorė detalai ir įžvalgiai pateikia monografijoje.

Tiriamiesiems kalbiniais plotams iki XXI a. taikytas *lingvistinės geografijos* metodas spręsti autorės išsikeltoms problemoms tiko tik iš dalies: faktai būdavo registruojami, bet tas metodas neįgalino aiškinti kalbos kitimo priežasčių. Todėl taikydami senąjį metodą ankstesni lietuvių kalbininkai kalbų sąveikos polinkius ar esminių kalbinių savybių praradimą, pastebėtus nukrypimus tiesiog buvo priversti vertinti kaip atsitiktinumą, kaip nukrypimus nuo logiškos proceso eigos, todėl kildavo ne tik pagunda, bet tiesiog būtinybė juos eliminuoti iš tyrimo². Kintančią kalbinę situaciją už Lietuvos teritorijos ribų pirmieji buvo aprašę Eduardas Volteris (Eduards Volters) ir Olafas Brokas (Olaf Broch). XX a. 9 dešimtmečio tyrėjai konstatavo, kad greta vienas kito esančiuose paribio rajonuose – Varanavo ir Šalčininkų –

¹ Aprašai pateikti 223–259 p., o 256-ios literatūros pozicijos nurodytos 151–169 p.

² Lingvistinės geografijos metodą taikė pirmieji šio regiono tyrėjai: Kazys Morkūnas, Zigmas Zinkevičius, Jadvyga Kardelytė ir kt., o apie pastebėtus šnektų pokyčius rašė Aloyzas Vidugiris, Laima Grumadienė, Kazimieras Garšva, Vytautas Kardelis ir kt.

kasdieniame gyvenime lietuvių šnektos nebevartojamos³. XXI a. kalbininkų teigiama, kad nesant natūralaus tęstinumo, LKA paribio punktuose sudaromos sąlygos įsigalėti bendrinei lietuvių kalbai (bk). Tik jai būti vartojamai pietrytinėje Lietuvos dalyje ir Baltarusijos pasienyje yra pagrindinė kliūtis – lietuvių kalba, praradusi pagrindines funkcijas, „laipsniškai stumiamą iš aktyvios vartosenos, keičiama kita kalba (ar kitomis kalbomis)“ (12). Todėl iš 17-os LKA punktų Lietuvos paribio teritorijoje tik 7 yra gyvybingi, 2 – gyvybingi, mišrūs ir 8 – nykstantys. Baltarusijos teritorijoje likę 4 LKA punktai yra sunykę, išskyrus tebenykstantį Pelesos punktą.

Tyrimą autorė grindė dviejų minėtų kalbinių plotų sociolingvistine ir lingvistine medžiaga: ne tik lietuvių kalbos, bet ir vietinės baltarusių tarmės bei vietinės lenkų kalbos, taip pat ten vartojamų baltarusių ir rusų literatūrinių kalbų atmainų medžiaga, sukaupia nuo 1964 iki 2017 metų⁴.

Monografija vertinga dėl sumanaus *kokybinio* tyrimo metodo taikymo dviem skirtingiems ir tuo pačiu panašioms paribio ir užribio kalbiniam plotams. Pasitelkti įvairūs sociolingvistiniai respondentų apklausos metodai, atskleidžiantys ir apklausiamojo elgesį, ir vykstančius kalbinius procesus, nulemtus ekonominių, socialinių, politinių ir pan. veiksnių. Etnolingvistinio situacijos stebėjimo tikslinė informacija perteikta *grupiniu pokalbiu, giluminiu ir pusiau struktūruotu interviu*. Ji pravartanti respondentų kalbinėms, kultūrinėms nuostatoms ir mąstysenai tirti, t. y. etnolingvistiniam duomenų analizės metodui taikyti. Respondentų pateikti įvairiakalbiai teiginių pavyzdžiai transkribuojami⁵. Tiriamasis objektas inspiravo ir vartojamų terminų žodynėlio radimąsi, palengvinantį monografijos teksto sampratą.

Lietuvių kalbos tarmių atstovų suvokimas, kas yra *vietinis* ir *nevietinis*, skiriasi nuo analogiškų paribio / užribio terminų. Pietryčių Lietuvoje *vietinis* / *nevietinis* turi kitokią reikšmę [„ten, toliau Lietuvoje, šis mūsų „vietiškumas“ nesuprantamas“ (p. 109)]. Čia kalbą, kaip etninės tapatybės komponentas, daugiau nei per šimtmetį keista tris kartus: nuo 1920 metų priverstinai reikalauta lenkų (šalia lietuvių ir baltarusių); nuo 1945 metų – rusų (greta lenkų, baltarusių ir lietuvių), nuo 1988 metų sugrąžinta lietuvių kalba (greta rusų, lenkų ir baltarusių). Dėl to paribio kalbinė situacija tirtina ir atidžiai, ir nuovokiai. XX a. kalbų

³ Paribio gyventojų dvikalbystė ir daugiakalbystė nuo 1972 metų iki šių dienų akcentuojama ir lietuvių, ir slavų kalbų ar tarmių tyrėjų publikacijose.

⁴ Garso įrašų trukmė – 166 val., sociolingvistiniai duomenys – užpildytos gyventojų apklausos (anketos). Apklausti ir (arba) įrašyti 89 keliakalbiai vyresniosios, vidurinės ir jaunesniosios kartos respondentai. Garso įrašai surinkti iš visų 17-os Pietryčių Lietuvos paribio LKA punktų (iš viso 70 val.). Tekstai įrašyti dviem skirtingais laikotarpiais: 1964–1990 m. įrašyta 34 val. garso įrašų pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektomis; 2011–2013 m. – 36 val. garso įrašų iš Šalčininkų r. punktų (31 val. vietinėmis slavų kalbomis, tik 5 val. – lietuvių tarpe ir netarminiu lietuvių kalbos variantu). Pietų aukštaičių patarmės tęsinyje Baltarusijoje gyvosios kalbos duomenys rinkti keliais etapais (iš viso 96 val. įrašų): 1995–2007 m. įrašyta 58 val. lietuvių tarmės tekstų ir 2011–2017 m. – 34 val. tekstų (9 val. lietuvių tarpe ir 25 val. vietinėmis baltarusių ir lenkų kalbomis, tik rusų kalba ir standartine baltarusių kalba – 4 val.).

⁵ Rytų ir pietų aukštaičių tarminiai pavyzdžiai pateikiami kopenhagine fonetine transkripcija. Baltarusių tarmės ir vietinės lenkų kalbos pavyzdžiai užrašyti supaprastinta slavistų ir kitų kalbininkų mokslo publikacijose vartojama transkripcija. Cituojami pavyzdžiai perrašomi ir bk, skliaustuose nurodant besiskiriančių žodžių reikšmę.

kontaktų lingvistikos krypties pradininko Valerijaus Čekmono mintys, kad pietryčių Lietuvai reikia „raštingos Lietuvos lenkų istorijos analizės, jos pažinimo ir tinkamo traktavimo“ ir kad kalbų kontaktų proceso rezultatai priklauso „nuo kalbų panašumo ir jų socialinio prestižo“ (p. 39), aktualūs ir dabar. Mat iki XXI a. jokie esminiai savivokos kitimai nesą įvykę. Kristina Rutkovska, tyrusi Lietuvos lenkakalbius, nustatė, kad paribio regione nėra vienakalbių, vyrauja dvikalbystė arba mišri kalbinė aplinka. Amžių sandūroje lietuvių kalbos tarmių apraiškų pietrytiniame Lietuvos pakraštyje pastebima 9 (iš 17) LKA punktų. Juose ir geriau, ir menkliau išlaikytos pietų aukštaičiams būdingos ypatybės (dzūkuojama; siaurinami *q*, *ę*; sveiki išlaikomi dvigarsiai *an*, *am*). Kitų 8 LKA punktų vietovės suslavėjusios, gyventojai lietuviškai supranta, bet kalbėti nebegali. Iki XX a. pabaigos, situacija buvusi kitokia: pietrytiniame Lietuvos ir Baltarusijos paribyje vyresniosios ir iš dalies vidurinės kartos informantai kalbėję tarmiškai, tik jaunimas buvo perėmęs slavų kalbas.

Pastarųjų metų pietryčių Lietuvos daugiakalbystės tyrimai rodo, kad kalbėjimas lietuviškai, rusiškai, lenkiškai ar baltarusiškai yra *situacinis*. Šis regiono daugiakalbiškumas skirtingų kartų pateikėjų naujai vertinamas – tai esąs *privalumas*. O šis požiūris, pietryčių Lietuvai dabarties lietuvių kalbininkams pritaikius geografinio konteksto kriterijų, pasirodo, nekinta jau šimtmetį: „nors lietuvių kalba yra valstybinė ir ji privaloma valstybės įstaigose, vyraujanti kasdienio bendravimo, regiono kalba vis dėlto yra lenkų“ (p. 42). Pietryčių Lietuvoje pastebima tendencija, kad „lenkų bendrinė kalba stumia iš viešosios vartosenos tarminę“ ne tik lietuvių, bet ir baltarusių šnektą (p. 43). Sovietmečio rusifikacija, išugdžiusi rusakalbę vidurinę ir jaunesniąją kartas, lyg ir keičia jų požiūrį – rusų kalba nebelaikoma prestižine. Tai leistų skintis kelią valstybinei lietuvių kalbai, bet tebegaji ir istorinė sumaištis: „[T]en buvo Lietuva, o čia yra Lenkija. Čia gyvena lenkai. Senelis pasakojo, kad nuo senų laikų visi čia kalbėjo lenkiškai, niekas lietuviškai (nekalbėjo)“ (p. 80)⁶.

Istoriškai pietryčių Lietuva ir lietuviškos salos Baltarusijoje yra priklausiusios ir LDK, ir Abiejų Tautų Respublikai – Žečpospolitai, ir Rusijos imperijai, ir Sovietų Sąjungai. Vietos prasme visos žemės yra jose gyvenusių lietuvių autochtonų, o politinė prasme paribio regiono gyventojai „klaidžiojo“ iš valstybės į valstybę“ (p. 66). Respondentų pasakojama: „[T]ėvas ir sako, reikia bėgti, nepragyvensim, na, reikia važiuoti kur. <...> O taip likom jau mes ir pragyvenom, išaugom ir dabar gyvenam, palskai (lenkiškai) meldžiamės, gudiškai (baltarusiškai) kalbam“ (p. 66).

Kadangi po I-ojo pasaulinio karo nacionaliniu pagrindu sudarytų valstybių sienų neliko, tuomet radosi nenoras pripažinti savo priklausymą vienai ar kitai tautai, suformavęs terminą *tuteiškis* (*tuteišiškumas*) – žmogus, kalbantis įvairiomis kalbomis, bet akcentuojantis tik gyvenamąją vietą, t. y. ryšį su geografija: „Prie lenkų likom be savo kalbos, be lietuviškų mišių. Pamenu, mano tėvas nėjo į lenkiškas mišias. <...> Mokyklas lenkiškas padarė, nu, paskui rusiškas <...>. Lietuviškai skaityt ir rašyt nemokėjom. Kaip aš augau. Gudiškai dar maža kas kalbėjo. Paskui kalbos persimainė, jau visi išmoko (baltarusiškai). Žmonės liko tie patys. Tėvas

⁶ Pavyzdys iš Turgelių, Šalčininkų rajono savivaldybės.

lietuviškai ūtarija (kalba), o sūnus jau lenkiškai <...>“ (p. 70). *Tuteišiškumas* suvokiamas kaip kultūrinio pasipriešinimo taktika ir vietiniams paribio gyventojams susijęs su savisauga, prisitaikant prie vis naujų socialinių ir politinių aplinkybių: „[S]vetimi atėjo ir mus visus lenkais užrašė (pase)“, „[V]isokių kalbų mokėjom, bet lenkais ir rusais netapom“ (p. 71–72).

Monografijoje akcentuojama, kad tradicinis tautiškumo formavimo pagrindas (politinė teritorija, gimtoji kalba, išpažįstama religija) buvo užgniaužti: „[T]autybė, papročiai, taip pat teisė visa tai pasirinkti, visame paribio regione dažnai priklausė kitiems – svetimiems atvykėliams“ (p. 73). Vietiniai gyventojai atvykėlių buvo nuolat žeminami ir baudžiami, pvz., lietuviams, dirbusiems kolchoze, nemokėdavo pinigų, visaip tyčiodavosi [„Sako, mes tavi perauklinsim (perauklėsime).“ (p. 77)]; [„Ašėjau į darbą kiekvieną dieną, o jis neužrašė. <...> Man pikta atsakė: garsiai rėki, lietuvi, nepaskirta tau.“ (p. 78)]. Įgyti „vietinio gyventojų statusą“ reikėjo abiejose sienos pusėse gyvenusiems lietuviams, nors, kaip sakė Baltarusijoje gimusi ir Šalčininkuose gyvenanti respondentė, „[K]oks aš lenkas, jeigu nemoku lenkų kalbos. Kalbu maišyta kalba. O mano vaikai jau kalba rusiškai, anūkai – lietuviškai“ (p. 77).

Konfesinė prasme pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos salų gyventojai yra endogamiški, bet meldžiasi lenkiškai net tada, kai mišios aukojamos lietuviškai, t. y. konfesinis kriterijus apibrėžia ir kalbos vartojimo taisykles. Autorė mini, kad vietiniai lietuviai Ramaškónyse (Baltarusija) po kiekvienos okupacijos siekė atgauti lietuvių kalbos teises pirmiausia bažnyčioje ir mokykloje, bet teigta, kad lenkas ir katalikas yra sinonimai, o „lenkiškumas „savaime“ kyla iš buvimo kataliku“ (p. 88)⁷. Vienintelė religinė bendruomenė per visus okupacijų metus buvusi šeima neatsispyrė polonocentrizmui (tarpukario lenkų istoriografijos interpretacijos liekanai). Konfesinė priklausomybė, kaip bendruomenės identifikavimo kriterijus, tebelineka aktualus ir dabar (Lietuvoje mišios laikomos lenkų ir lietuvių, o Baltarusijoje – lenkų ir baltarusių kalbomis). Jaunoji karta religinio-tautinio modelio dar neturi. Iki dabar iš pokario laikų dėl gyventojų silpno tautinio identiteto perimta nuostata sudarė sąlygas „vienareikšmiškai susitapatinti su bet kuria tautybe ir būti motyvuoti veikti bet kurios šalies pusėje“ (p. 91). Šį laikotarpį autorė vadina apribotu tautinio tapatumo formavimosi / nesusiformavimo? procesu.

Paribio / užribio gyventojų komunikaciją ir kodų kaitą lemiantys skirtingi veiksniai (galimybė dalyvauti pokalbyje ar sąmoningai siekti atskirties, vartojant pranašesnę kalbą), buvusi viena sąlygų dvikalbystei / daugiakalbystei rasti. Pietryčių Lietuvos šeimų skirtingos kartos susikalba įvairiai: vyras su žmona – rusiškai, tėvas su vaikais – rusiškai ir *poprostu*, mama – lenkiškai ir *poprostu*, vaikai tarpusavyje – lietuviškai. Panašiai ir Baltarusijos salose, tik vaikai su draugais kalba *poprostu* ir rusiškai. Vyresnioji karta prisimena, kad „[N]eretai pokalbiai nutrūkdavo dėl įtampos, kilusios dėl nepakantumo lietuvių kalbai ar lietuvių tautybės žmonėms“ (p. 95).

⁷ Šis stereotipas atspindi šlėktų (LKD aristokratijos) ideologijos nuostatas, pagrįstas priešprieša krikščionis / pagonis.

Vietiškumas būdingas ir etninei Baltarusijos daliai, su kuria žmonės siejo / tebesieja? ir kalba, ir artimi giminystės ryšiai. Tik likusių lietuviškų salų, priskiriamų *periferinėms* tarmėms, kalbinė situacija nepavydėtina: „būdamos izoliuotos, ypač lengvai paveikiamos slavų kalbų“ yra praradę ne tik tarmėms būdingą žodyną, bet ir lietuvių kalbos prestižą (p. 44). Bendrų slavistų ir lituanistų kompleksinių ekspedicijų (vyko 1974, 1976, 1986 metais) tyrėjai, yra pateikę išvadą, kad „[L]ietuvių kalba, kadaise buvusi svarbiausia šio krašto gyventojų kalba, prasidėjus lietuvių asimiliacijai, pamažu virto namų ir šeimų kalba, o vietomis visai nebevertota. Baltarusių tarmė *poprostu* pamažu išstūmė lietuvių kalbą ir iš šeimos“ (p. 45). Vyresnieji paribio gyventojai, įsivardijantys kaip *vietinis*, *čionykštis*, *tuteišis*, negali pasakyti, kas jie tokie. Tik su geografija besitapatinantys respondentai, vartojantys lenkų, rusų, baltarusių ir lietuvių kalbų mišinį, aiškiai suformuotos tautinės tapatybės neturi⁸. Baltarusijoje esantis Peleos punktas, kuriame neviešoje aplinkoje ir bažnyčioje vartota lietuvių kalba, o jaunimas lietuviškai mokytas mokykloje (uždaryta 2023 metais), yra atsidūręs nykstančio punkto pozicijoje. Vietos gyventojai priversti prisitaikyti *kalba*. Gyvendami nedidelėse kaimo bendruomenėse (Nočià, Pelesà, Ramaškónys, Ródūnia) Baltarusijoje, lietuviai neatlaikė didžiulio ir ilgalaikio slaviškai kalbančios daugumos spaudimo. Kalbos nykimas susijęs su kalbos statusu: etninėse Lietuvos teritorijose lietuvių kalba niekada nebuvo oficiali ar vieša kalba ir ja nebuvo tvarkoma jokia oficiali raštvedyba.

Monografijoje apibūdinamas kalbos (iš)likimo sąsajos su bendruomenės *kultūrine asimiliacija*. Dėl to laipsniškai prarandami saviti bruožai keičiami primetamos „prestižiškesnės“, „aukštesnio lygio“, „kultūringesnės“ tradicijomis. Žmonės sąmoningai ir nesąmoningai prisitaiko prie naujųjų papročių ir naujosios kalbos / kalbų tapdami dvikalbiai. Vėliau, kai kasdienybėje įsivyrąja antroji, išmoktoji, kalba, žmonės pereina nuo dvikalbystės prie vienakalbystės.

Knygos autorė analizuoja, kaip tiriamuose paribio ir užribio plotuose, ypač lietuviškose salose Baltarusijoje, kultūrinė asimiliacija vykdyta „iš viršaus“, t. y. per vietinės administracijos spaudimą, švietimą ir bažnyčią. Pvz.: sovietmečiu pietrytinio Lietuvos paribio ir etninių jos teritorijų lietuviai savo vaikų į lietuviškas mokyklas leisti negalėjo, nes tokių mokyklų nebuvo (arba jos būdavo per toli nuo gyvenamųjų vietovių). O tėvai, lankę lenkiškas ir rusiškas mokyklas, nutauto ir savo vaikų nesiekė išmokyti lietuviškai. Taip „ši kalba tapo negirdima praeities „atgyvena“, netenkinanti kasdinių jaunų žmonių gyvenimo poreikių“ (p. 60). Šalčininkų ir Varanavo apylinkėse lietuviai tapo etnine mažuma ir šis jų statusas nepakito iki šiol [„jeigu katalikas – tai ir lenkas“ (p. 61) apskritai neigė lietuvių buvimą tiriamose apylinkėse]. Kaip etninę tapatybę „formavo“ Armijos Krajovos būriai, persekioję lietuvius, respondentė iš Ramaškonių pasakoja: „jis buvo pasirašęs lenku. <...> Lenkas, bet moka lietuviškai. <...> Jie jį laikė netikru lenku. <...> Kitą kartą mes ateisim, sako, kaip padėsime

⁸ Teiginys, kad lenkų etnis ir tautinis identitetas Vilniuje ir apylinkėse reiškiamas stipriau ir aktyviau nei Šalčininkų mieste ir rajone, abejotinas, nes ką kita rodo statistiniai duomenys. 2021 ir 2022 metų Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, vien Šalčininkų rajone lenkais užsirašė/buvo užrašyti (?) 79,5 proc. gyventojų.

tave ant šito suoliuko. Ir žinai, šompalu (metaliniu strypu), sako, tau kaip kirsim, tai tu žinosi, kuo būti” (p. 62). Sąmoningas ir nuoseklus gyventojų slavinimas vykdytas valstybiniu mastu: jei tėvų tautybė nebuvo įrašyta gimimo liudijime, tie piliečiai užrašomi esą lenkų tautybės.

Kodų kaitą Tuomienė vertina ne tik kaip lingvistinį, bet ir kaip socialinį, psichologinį, net praktinį reiškinių, pastebimų ir fonetiniame, ir leksiniame, ir frazės ar sakinio, diskurso lygmenyse. Kodų perjungimas susijęs arba su noru solidarizuotis su socialine grupe, arba išsiskirti iš jos (pabrėžiant socialinį statusą, elitiškumą), arba – kitur pakrypus pokalbio temai. Dvikalbiais / daugiakalbiais pavyzdžiais paveikiai ir įtikinamai iliustruojami teoriniai kodų kaitos teiginiai. Autorės teigimu, tiriant kodų kaitą ir apskritai kalbos / kalbų vartojimą įvairiose srityse, tyrimui tinkamiausios mokslininkų Renė Apelio ir Pieterio Muiskeno nustatytos šešios kodų kaitos funkcijos (Appel, Muysken 2005: 118). Ištirtose daugiakalbėse pietryčių Lietuvos ir šiaurvakarinės Baltarusijos bendruomenėse autorė fiksuoja keturių kalbų – keturių kodų – kaitą. Ištirta, kad trijų gyventojų kartų – vyresniosios, vidurinės ir jaunesniosios – pateikėjų kalboje kodų kaita atlieka penkias funkcijas: *referencinę*, *valdomąją*, *tapatybinę*, *metaforinę* ir *metalingvistinę*⁹. Autorė nustatė ryšį tarp atskirų kodų vartojimo ir tautinės bei pilietinės vietos gyventojų tapatybės. Visi kalbėtojai kodų kaitos atveju dažniausiai įterpdavo / pereidavo prie vienos kalbos – baltarusių tarmės *poprostu*. Anot tyrėjos, perėjimų prie šios tarmės dažnumui įtakos galėjo turėti aplinka (pasienis su Baltarusija), gyventojų amžius, rečiau – išsilavinimas. Autorė detalai apibūdina kiekvieną iš analizuojamų kodų kaitos funkcijų: *referencinė* pasitelkiama siekiant patikslinti perteikiamų minčių raišką ar žodžio atitikmenį. *Valdomoji* kodų kaitos funkcija atpažįstama kalbėtoju prisitaikius prie pašnekovo vartojamos kalbos, siekiant įtraukti jį į bendravimą (ši dažnesnė vidurinės ir jaunesniosios kartos atstovų pokalbiuose nei vyresniųjų, nes pastarieji ne visada linkę keisti kodą). Vykstantys pokalbiai pakaitomis dviem kalbomis – lietuvių tarme ir baltarusių tarme *poprostu* – knygos autorės vertintini kaip *tapatybinės* funkcijos apraiškos, t. y. *tuteišiškumo* požymis. Diskurso metu vieną ar kelis kitos kalbos žodžius įterpiančią pagrindinę dialogo kalbą, siekiama pabrėžti, išryškinti teiginio esmę ar suteikti jam papildomą semantinę atspalvį (*metaforinė* funkcija). *Metalingvistinės* kodų kaitos funkcijos pavyzdžių autorė pastebi gyventojų pokalbiuose, kai jie aptaria savo regiono kalbų specifiką, gimtosiose vietovėse vartojamų kalbų funkcijas, įvardija atskirų žodžių reikšmes, domisi tų reikšmių panašumais ir skirtumais.

Monografijoje kodų kaitos funkcijų tyrimo aprašas, kaip perspektyvus ir šiuolaikiškas būdas atskleisti kalbos ar kalbų vaidmenį šiandieninėje daugiakultūroje ir daugiakalbėje visuomenėje, lingvistiniams darbams galėtų būti plačiau taikomas. Tad galima teigti, kad tokio pobūdžio tyrimo rezultatais autorė siekia pakeisti anksčiau kalbotyroje vyravusį neigiamą kalbų kaitos vertinimą. Aišku viena, kad bendravimas daugiakalbėje aplinkoje reikalauja iš bendravimo dalyvių praktiškai ir sumaniai (pri)taikyti kalbas bei kūrybiškai ir laisvai naudotis įvairiais kalbos ištekliais. Manychiau, kad tolimesni Tuomienės mokslo tyrimai, susieti su

⁹ *Poetinė* kodų kaitos funkcija dėl pavyzdžių stokos darbe nenagrinėjama.

Lietuvos paribio regionų jaunosios kartos kodų kaita ir kalbine elgsena daugiakalbėje aplinkoje, būtų labai perspektyvūs.

Knygos autorės akcentuojami amžių sandūroje vykusios kalbinės situacijos kitimai, mat XX a. (6–8 dešimtmetyje) neviešojoje komunikacijoje dominavusios lietuvių ir baltarusių kalbos, XXI a. (1–2 dešimtyje) keičiamos tik slavų kalbomis. Kodėl taip įvyko, respondentai aiškina: „<...> buvo rusų valdžia, vėliau lietuvių, paskui lenkai mus užėmė. Prasidėjo karas ir atėjo sovietai. Paskui – ir vėl lietuviai. Tai kokioj valstybėj gyvenom? Jeigu per gal šimtą metų čia buvo Lietuva, Lenkija, Sovietų Sąjunga ir Baltarusija, dabar – ir vėl Lietuva <...>. Per visą mano tėvo, pavyzdžiui, gyvenimą valdžia keitėsi šešis kartus. Ir kiekvieną kartą nauja valdžia žmonių klausia: kas jūs tokie esat? Kas tu toks esi? Žmonės suprato, kad geriausia pasakyti, kad esu vietinis. Ir viskas. Jestem tutejszy (lie. esu vietinis)“ (p. 108). Baltarusijos salose, anot autorės, kalbinė situacija kita: „[L]ietuviškai čia jau mažai kas kalba. Nėra, neturim su kuo kalbėti. Jauni nemoka, gudauija (kalba baltarusiškai), jau tik baltarusiškai, rusiškai. Lietuvių kalbos jiems nereikia“ (p. 118). Nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio jaunesnioji karta nebekalba lietuviškai.

Kalbos mirties aprašas pateiktas per nuoseklesnę Ramaškonių mikroarealo (Baltarusija) kodų kaitos analizę. Autorės išskirti asimiliacijos etapai (spaudimas bendruomenei kalbėti dominuojančia kalba, gyventojų dvikalbystė ir jaunosios kartos tapatinimasis su kita kalba) lietuvių kalbą lėtai stūmė iš vartosenos. XX a. pradžioje lietuviškai tebekalbėję vyresniosios kartos gyventojai, vidurinei ir jaunesniajai kartoms jos neperdavė. Lietuvių kalba iš privačios namų aplinkos išstumta dvejopai: tėvai tarpusavyje kalbėjo lietuviškai, su vaikais – *poprostu* [„Seniai sueina, būdavo, tai dudena (kalba) lietuviškai. Pasakoja visokius dalykus, o mes vaikai jau nieko nesupratom, ką šitie seniai dudena (kalba). Mes vaikai nieko nesupratom, su mumis jau kalbėjo *poprostu*“] (p. 135).

Kalbų statusas keitėsi: baltarusių tarmė stiprėjo iki XX a. 2 dešimtmečio, o nuo 1920 iki 1939 metų, Lenkijai užėmus Vilniaus kraštą ir dalį šiaurės vakarų Baltarusijos, įsivyravo lenkų kalba. Ir lietuvių kalbos funkcijas perėmė lenkų kalba, kurią suaktyvino bažnyčia, atidarytos lenkiškos pradinės mokyklos, įvestas privalomas pradinis mokslas ir valdžios nuostata (kalba buvo bendravimo su valdžia priemonė), pvz.: „[D]ievas nemoka kitaip, tik lenkiškai“; „[P]er dvidešimt metų lenkai kalė į galvas, kad lietuvių kalba nekultūringa, ateistų kalba. Dievas neišklausys maldas lietuviškai“ (p. 137–138). Vaikai leisti į lenkiškas mokyklas [„Kai atsidarė mokyklos, sueiname, sustojam, savo ratelį padarom ir kalbam lietuviškai. Tai kiti pirštais rodo, tai lietuviai, šuns kraujas jų“ (p. 140)]. Baltarusių *poprostu* ir lenkų kalba sąmoningai laikytos dviem tos pačios kalbos atmainomis. Nuo XX a. vidurio lietuvių tautinės tapatybės suvokimas buvo sustiprėjęs: norėta išmokti bendrinę lietuvių kalbą, bet Ramaškonių mikroarealo etninis gyventojų apsisprendimas visada buvo priklausomas nuo valdžios, suformavusios nuomonę, kad lietuvių kalba „prasta kaimiška kalba“; „negražiai mes šnekam lietuviškai“; „sugadinta lietuvių kalba“; „[Mūsų] kalba negraži, kaip iš patvorės kokios“; „bjauri kalba“; „žmuidiška (žemaitiška) tarmė“ (p. 143–144). Nevertinta ir *poprostu*: „lie. žmonės nenori, kad bažnyčioje su jais kas kalbėtų paprasta kalba, kad į kunigą kreiptųsi taip,

kaip į karvę“ (p. 144). Lietuvių tarmės / kalbos prestižo praradimą lėmė santykiai ne tik su baltarusių tarpe *poprostu*, bet ir lenkų: „abi šios kalbos – ir lietuvių, ir baltarusių – buvo kryptingai priešpriešinamos „aukštesnės kultūros“, prestižiškesnei (netolimoje praeityje) lenkų kalbai“ (p. 145).

Pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos šiaurvakariniame paribyje gyventojai liko tie patys, bet jie (dėl kultūrinės vietos gyventojų asimiliacijos, vykdytos per administravimą, švietimą, bažnyčią) tapo dvikalbiai / daugiakalbiai. Paribio gyventojų tapatumas kito nuo neapibrėžtos tautiniu pagrindu iki tapatinimosi iškart su keliomis tautinėmis grupėmis. *Tuteišiškumas* (*vietiškumas*) buvo būdas atsispirti politiniam, socialiniam spaudimui ir kitokiai kalbinės tapatybės sistemai. Nors XXI a. pietryčių Lietuvos jaunimas supranta išsilavinimo svarbą, domisi tautybės, etniškumo klausimais, norėtų sieti savo ateitį su Lietuva, atsisakyti vietiškumo modelio, bet savojo dar nėra susikūrę [„mano tautybė yra internacionalinė“ (p. 81)]. Baltarusijoje lietuvių kalba mirusi, vyrauja valstybine tapusi rusų kalba. Lenkų kalbai skirta konfesinė funkcija.

Apibendrinant monografijos *Kalba ir tapatybė Pietryčių Lietuvos ir Baltarusijos paribiuose (XX a. II pusė – XXI a. pradžia)* 1 dalį galima teigti, kad Nijolės Tuomienės atliktas darbas yra svarbus ir aktualus dėl dviejų esminių dalykų. Pirma, knygoje apibendrinti ir kritiškai apžvelgti ligšioliniai autorės tirtų plotų darbai ir tyrimai, įvertinta jų metodologija. Antra, pasiūlytas naujas sociolingvistinis paribio ir intensyvaus kalbų kontaktų arealo tyrimo modelis. Šios mokslo monografijos vertę didina ir tas faktas, kad ji nėra tik lingvistinė ar sociolingvistinė – tai tarpdalykiškas darbas. Autorė savo tyrime remiasi ne tik kalbininkų ar sociolingvistų darbais, bet ir sociologų, kultūrologų, istorikų tyrimais, nes nagrinėjami ne tik kalbiniai ar sociolingvistiniai faktai, bet atsižvelgiama ir į istorinius, kultūrinius, sociokultūrinius ir politinius kontekstus. Svarbu, kad į du tiriamuosius plotus žvelgiama „iš abiejų pusių“, t. y. kadaise buvusį vientisą lietuvių kalbos plotą, dirbtinai jo neskaidant į Lietuvos ir Baltarusijos. Monografijos naujumui, aktualumui ir originalumui vertės prideda ir tai, kad autorė remiasi daugiakalbiais autentiškais garso įrašais, į tyrimą įkomponuodama sociolingvistinių vietos gyventojų apklausų medžiagą. Būtina paminėti, kad knygos autorė pati yra kilusi iš Baltarusijos lietuvių kalbos salos, todėl tiriamąją situaciją supranta ir gali vertinti ne tik iš surinktos medžiagos, bet ir remdamasi autentiška patirtimi.

Užvertus knygą galima drąsiai pasakyti, kad iškeltas monografijos tikslas – empirinių duomenų pagrindu atskleisti lietuvių kalbos traukimosi / sunykimo iš Pietryčių Lietuvos paribio ir etninių lietuvių salų Baltarusijoje aplinkybes, nustatyti sociolingvistines ir etnolingvistines kalbų kaitos priežastis ir ištirti paribio punktų vietovėse gyvenančių / gyvenusių dvikalbių / daugiakalbių žmonių vartojamą kodų kaitą, jos tipus bei funkcijas – įvykdytas ir yra naujas požiūris į mūsų kalbos istoriją ir sociolingvistinę raidą.

Šiandieninė lietuvių kalbos padėtis pietrytiniame Lietuvos paribyje, deja, didelio optimizmo neteikia: atkurtoje Lietuvos Valstybėje, išgyvenusioje jau daugiau kaip trisdešimt metų, „tuteišiškumas“ egzistuoja. Iki dabar stebime „didžiausius karus“ tebevykstančius sielose / širdyse. Kiek ilgai truks, kol bus susivokta, kad kiekvienas paribio / užribio žmogus,

būdamas kultūros / kalbos objektas ir subjektas, galėtų / gebėtų norėti nugyventi savo paties, o ne primestą iš šalies gyvenimą? Ar Regimanto Tamošaičio mintis, kad „vienintelė riba šioje vietoje esu aš pats“, pavirs kada valstybiška kalbos ir tapatybės bendrąja nuostata?

LITERATŪRA

Appel René, Pieter Muysken 2005: *Language Contact and Biligualism*, Amsterdam: Academic Archive.

Čekmonas Valerijus 2017: *Kalbų kontaktai ir sociolingvistika* [Language Contacts and Sociolinguistics], sud. L. Kalėdienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Turska Halina 1995 [1939]: *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* [On the Emergence of Polish Language Areas in the Vilnius Region], sud., įvadinio straipsnio aut. V. Čekmonas, Vilnius: Mintis.